

MAGYAR
KÖNYV-
SZEMLE

KÖNYV- ÉS SAJTÓTÖRTÉNETI
FOLYÓIRAT

REVUE POUR L'HISTOIRE
DU LIVRE ET DE LA PRESSE

104. évfolyam

1988

4

DEMIAI KIADÓ • BUDAPEST

MAGYAR KÖNYVSZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
I. OSZTÁLYÁNAK KÖNYV-
ÉS SAJTÓTÖRTÉNETI FOLYÓIRATA

REVUE DE L'ACADÉMIE HONGROISE
DES SCIENCES POUR L'HISTOIRE
DU LIVRE ET DE LA PRESSE

104. ÉVF. 1988/4. sz.

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG — COMITÉ DE RÉDACTION

KÓKAY GYÖRGY
(felelős szerkesztő)

HAVASI ZOLTÁN
(társzerkesztő)

FÜLÖP GÉZA
NAGY LÁSZLÓ
REJTŐ ISTVÁN
TARNAI ANDOR

SZERKESZTŐSÉG RÉDACTION

1118 Budapest, Ménesi út 11—13.

Megjelenik negyedévenként

Trimestrielle

*Articles appearing in this journal are abstracted and indexed in HISTORICAL
ABSTRACTS and/or AMERICA: HISTORY AND LIFE.*

*

Terjeszti a Magyar Posta. Előfizethető bármely postahivatalnál, a Posta hírlapüzleteiben és a Hírlap-előfizetési és Lapellátási Irodánál (HELIR) 1900, Budapest XIII. Lehel u. 10/A., közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a HELIR 215—96 162 pénzforgalmi jelzőszámára. Előfizetési díj: 128 Ft. Előfizethető és példányonként megvásárolható az Akadémiai Kiadónál, 1954 Bp. V., Alkotmány u. 21. Tel.: 111-010 (pénzforgalmi jelzőszám 215—11 488), az Akadémiai Kiadó *Stúdium* (1368 Budapest, Váci utca 22., tel.: 185-881), és a *Magiszter* (1052 Budapest, Városház utca 1., tel.: 382-440) könyvesboltjaiban.

A szerkesztőség legfeljebb 1 iv terjedelmű és az MSZ 9651 szabványnak megfelelő kéziratokat fogad el (egy oldalon 30 sor, soronként 60 leütés, jegyzetek a főszöveg után). A tanulmányok rovatba szánt kéziratához 1 oldal terjedelmű tartalmi kivonatot is kérünk. Különlenyomatok (legkevesebb 100 példány) a Kiadóhoz címzett, de a szerkesztőséghez eljuttatott levélben rendelhetők, a korrektúra visszaküldésével egy időben.

Hess betűöntvényeinek mérete és az ebből levonható következtetések

Fitz József, aki kitűnő és alapvető monográfiát szentelt az első hazai nyomdásznak, behatóan foglalkozott a budai műhely egyetlen betűtípusával is. Úgy találta, hogy „a *Chronica* mind a kilenc példány valamennyi lapján 111 milliméteres, a *Basilius* pedig mind a három példány minden lapján 109 milliméteres”.¹ Ebből azt a következtetést vonta le, hogy Hess a *Chronica* elkészítését követően és a *Basilius* kiszedése előtt átöntötte betűanyagát, különben a következetes méretkülönbségre nem akadt számára elfogadható magyarázat. Ha pedig ez így történt, akkor nyomdájának matricakészlettel kellett rendelkeznie. Ezzel szemben e sorok szerzője arról írt, hogy Hess kész, öntött betűanyagot hozott magával Magyarországra.² Soltész Zoltánné úgy találta, hogy a *Chronica* húszsoronkénti mérete 110—111,3, a *Basilius* pedig 109—109,4 mm között ingadozik. Ezért, valamint mert Hess a *Chronica* ajánlásában további nagy terveiről írt, megújítható és növelhető betűanyagot tartott szükségesnek, ami csakis matrica segítségével volt megvalósítható.³

Miután az első magyarországi műhelyről és annak tulajdonosáról egyetlen sor korabeli levéltári dokumentum sem ismeretes, a nyomdatörténettel foglalkozók nem kis erőfeszítéseket tettek és tesznek, hogy magukból a kiadványokból igyekezzenek minél több, de persze azért hitelesnek minősíthető adatot kikövetkeztetni. Ezzel és nem mikrofilológiai kicsinyességgel magyarázható az alábbi próbálkozás, amely a fentiekben sommázzott megállapítások között rejlő és a külső szemlélő számára nem túl lényegesnek tűnő ellentmondások feloldására tesz kísérletet.

Soltészné hangsúlyozta a betűöntvények nagyságát tükröző ún. húszsoros-méret jelentőségét ebben az ügyben.⁴ Tekintettel arra, hogy a korábbi írásomhoz a méréseket Kügedy József volt szíves elvégezni,⁵ a téma felelevenítése során magam igyekeztem ezt megismételni. Ennek során állandóan szembe kellett nézni azokkal a nehézségekkel, amelyeket már korábban így lehetett összefoglalni: „Ugyanazon a lapon az alsó és felső húsz sor mérete között is gyakran félmilliméteres eltérés

¹ FITZ József: *Hess András, a budai ősnymodász*. Bp. 1932. 132, 188. — Megismételve: FITZ József: *A magyar nyomdászat, könyvkiadás és könyvkereskedelem története*. I. Bp. 1959. 126.

² *Magyar Könyvszemle* 1973. 139—143.

³ *Magyar Könyvszemle* 1974. 1—12.

⁴ *Magyar Könyvszemle* 1974. 3.

⁵ *Magyar Könyvszemle* 1973. 149.

mutatkozik,⁶ aminek több oka van. Hess betűi meglehetősen egyenetlenek ... a betűvonal vastagsága is viszonylag erősen változó ... a betűk ... nem alkotnak egységes alapvonalat ... a sorok némi ívelést kaptak.⁷ Ezek a bizonytalansági tényezők (a sorbázis egyenetlensége, a festékezés mértéke stb.) mellett még továbbiak is felismerhetők voltak. Így a sorok nem mindig pontosan párhuzamosak: előfordul, hogy a legfelső sor eleje 1—1 1/2 mm-rel közelebb van a legalsó sor bázisához, mint ugyanannak a sornak a vége.⁸

Az ősnymotatványok betűtípusainak meghatározásánál húsz sor mérését alkalmazták, hogy a betűöntvények magasságát biztonságosabban lehessen meghatározni, mint két közvetlenül egymás alatt álló sor esetében. Húsz sornál a távolság ugyanis többnyire már kb. 100 mm körüli értékben állapítható meg, amit hússzal elosztva egy sor magasságát akár tized (esetleg század) mm pontossággal lehet meghatározni, ami különben közvetlen méréssel teljességgel lehetetlen volna. E gyakorlat mentén haladva, helyesnek látszott húsz sor helyett a kiadvány legalsó sorától a legfelsőig mérni. Az így kapott távolságot azután el kellett osztani a sorok számával, hogy meg lehessen kapni a sormagasságot, vagyis az eredeti betűöntvény méretét.⁹ Összevetés végett azután ezt a méretet hússzal beszorozva lehetett megkapni az ún. húszsor-méretet. Ilyen megoldással történt kísérlet a Hess-nyomdában készült két kiadvány minden lapjának megmérésére.

A *Chronica* négy példányának¹⁰ valamennyi lapján végrehajtott mérések alapján megállapított szélső értékek a *Chronica*-nál 110,1 (pl. g₅b) és 111,5 (pl. a₄a) mm, ami megnyugtató azonosságot mutat a Soltész né által közölt 110,0—111,3 mm-rel.¹¹

A mérések legfontosabbnak tűnő eredménye újra csak az volt, hogy nem igazolódott Fitznek a fentiekben idézett állítása a Hess két kiadványa minden lapjának azonos méretéről.¹² Fitz gondolatsorát pedig, ami azután az átöntés feltételezésének szükségességéhez vezetett, éppen abból a kérdésből indította, hogy vajon mi okozhatta ezt az általa következetesnek minősített méretkülönbséget. Most tehát bizonyossá vált, hogy nem egyedül a *Chronica* és a *Basilius* közötti eltérésre kell magyarázatot találni, de magán a *Chronica*-n belül észlelhető és 1,4 mm-ig terjedő különbségre is.

Ennek okai után kutatva feltűnt, hogy a *Chronica*-n belül észlelhető méreteltérés különösen annak eleje és vége között jól érzékelhető.¹³ Hogy a sorok magasságának

⁶ Ugyanerről írt SOLTÉSZNÉ is: *Magyar Könyvszemle* 1974. 2.

⁷ *Magyar Könyvszemle* 1973. 139.

⁸ Pl. *Chronica* a₅b, vagy a *Basilius* a₁a lapja.

⁹ A *Chronica* 33, a *Basilius* 24 sort tartalmaz laponként, így az említett mérési eredményt 32-vel, ill. 23-mal kellett elosztani.

¹⁰ A két budapesti, a bécsi és a prágai. Az utóbbi feladatot V. Ecsedy Judit volt szíves elvégezni.

¹¹ *Magyar Könyvszemle* 1974. 2. — A *Chronica* említett négy példányának minden egyes lapján végzett mérések eredményei olyan közel állnak egymáshoz, hogy eloszthatóak voltak azok az aggályok, amelyek szerint egyes példányok fokozott igénybevétel nyomán a papír mérete az utóbbi évtizedekben megváltozott volna. Vö. *Magyar Könyvszemle* 1974. 2.

¹² Fitznek ezt a mondatát különben Soltész né saját szövegében idézőjelbe tette, ezzel mintegy elhatárolta magát ettől a megállapítástól. — *Magyar Könyvszemle* 1974. 3.

¹³ Már korábban közlésre került, hogy a 11—20., ill. a 91—100. lapok átlaga között majdnem egy egész mm az eltérés. — *Magyar Könyvszemle* 1973. 140.

változása jól áttekinthető módon bemutatható legyen, a legmegfelelőbbnek látszott a mérési eredményeket — a füzetekhez igazodva és lehetőleg tíz-tízlaponként — összesen 13 részletben átlagolva megadni.¹⁴

1. $a_2b - a_6b$	2b—6b	111,337	8. $d_6a - d_{10}b$	38a—42b	110,511
2. $a_7a - a_1b$	7a—11b	111,291	9. $e_1a - e_5b$	43a—47b	110,402
3. $b_1a - b_5b$	13a—17b	111,003	10. $e_6a - e_{10}b$	48a—52b	110,392
4. $b_6a - b_{10}b$	18a—22b	110,959	11. $f_1a - f_5b$	53a—57b	110,423
5. $c_1a - c_5b$	23a—27b	110,730	12. $f_6a - f_{10}b$	58a—62b	110,370
6. $c_6a - c_{10}b$	28a—32b	110,356	13. $g_1a - g_5a$	63a—68a	110,283
7. $d_1a - d_5b$	33a—37b	110,546. ¹⁵			

Végignézve a fenti számsoron, rögtön szembeötlik, hogy a méret az első csoportban a legmagasabb, míg az utolsóban a legalacsonyabb: a két átlag között több mint egy mm (1,054) a csökkenés a kiadványon belül. Ennek mértéke azonban távolról sem egyenletes, hiszen a 2. és a 3. csoport között ez 0,288, vagy az 5. és a 6. csoport 0,374 mm, ugyanakkor az 1. és a 2. között mindössze 0,046, vagy a 3. és 4. között pedig csak 0,004 mm. De nem csupán a méret csökkenése egyenetlen, de két esetben a csoportok között, ha csak kis mértékben is, de a sortávolság némi emelkedése is tapasztalható. E változás mértéke a 6. és a 7. csoport között 0,190,¹⁶ míg a 10. és a 11. között mindössze 0,031 mm. Tehát nem egyszeri, hanem folyamatos beavatkozásra kell következtetni, ami miatt a sorok közötti távolság, ha csak igen keveset is, de szinte állandóan változik. Hangsúlyozni kell, hogy a csökkenés az alapvetően jellemző, hiszen a kisméretű és átmeneti növekedés a csoportok mérete közötti összes változásnak mindössze 15 százaléka.¹⁷

Hess másik kiadványának, a *Basilius*nak mérése az 1973. évi cikkhez a bécsi példányról készült xeroxmásolat alapján történt.¹⁸ Miután ennek mérete pontosan megegyezik a másik, eichstätti példányról készült másolatával, úgy tűnt, hogy ez a körülmény megbízható méretazonosságra utal. Az eredeti bécsi példányon végzett mérés során azonban meg kellett győződnöm, hogy ez a következtetés tévesnek

¹⁴ Az első füzet elején egy (a_2a) és annak végén két ($a_{12}a$ és $a_{12}b$) lap ez alkalommal tudatosan figyelmen kívül maradt, amelynek a tárgyalására később kerül majd sor. A 11 nyomtatott lap terjedelmű utolsó füzet nem került szétosztásra.

¹⁵ Az átlagok kiszámítása során a tizedespont után óhatatlanul még hosszabb számok jöttek ki, de ezek közül az első háromnak közlése bőségesen elegendőnek tűnt. Elég ezzel kapcsolatban arra gondolni, hogy a kiszámított és közölt húszsorméret utolsó számjegyeket eggyel történő változása egyetlen betűöntvény méretében mindössze öt százszázad (!) mm-es eltérésre utal. Ez természetesen tisztán elméleti adat, amely teljességgel mérhetetlen, de nyilván a legmesszebbmenőkig kielégít minden ezzel kapcsolatos reális igényt.

¹⁶ Számításba vehető ennél esetleg, hogy éppen a 7. csoportban kezdődik a negyedik füzet, amely elsőként teljes egészében a kötet második felére jellemző vízjelű papírra készült. A nyilván ugyanabból a malomból származó, két és egymástól csupán kissé eltérő vízjelű papíron lapról lapra haladva azonban nem mutatható ki közvetlen összefüggés a sorméret változásával.

¹⁷ A csoportok közötti eltérés közül a csökkenés tíz esetben összesen 1,275, amíg a kétszeri növekedés együtt mindössze 0,221 mm.

¹⁸ Vö. *Magyar Könyvszemle* 1974. 2. jegyzet.

bizonyult: mind Bécsben, mind Eichstättben a másológépek pontosan azonos mértékben — nem egészen egy százalékkal nagyítottak. A bécsi példányon végzett mérés azt mutatta, hogy Hess betűtípusának mérete húszsoronként a *Basilius*ban 108,7 (pl. $b_{10}a$) és 109,5 (pl. a_2b) mm között mozog, ami igen közel áll a Soltészné által közölt 109—109,4 mm-hez.¹⁹

A *Chronica* esetében a fentiekben már alkalmazott tíz lapnyi csoportokban átlagolva a következő eredmények adódtak:

1. $a_1a - a_2b$	1a—5b	109,130	3. $b_1a - b_2b$	11a—15b	108,913
2. $a_3a - a_{10}b$	6a—10a	109,044	4. $b_3a - b_{10}b$	16a—20b	108,870

Tehát a *Chronica* esetében tapasztalt fokozatos, de egyértelmű méretcsökkenés a *Basilius*ban is félreismerhetetlenül tapasztalható. Ez itt összesen negyed mm-nyi (0,260 mm), szemben a *Chronica* esetében mért több, mint egy egész mm-rel (1,054 mm). Azonban a két kiadvány terjedelme sem azonos. A *Chronica* 133 lapnyi, fólióméretű szövege hat-hétszer (6,65) hosszabb a *Basilius* negyedréti formátumú 40 lapjánál. A két kiadványban tapasztalható abszolút méretcsökkenés aránya ezzel szemben viszont csak négy (4,054). Ez azt mutatja, hogy a betűöntvény méretének csökkenése a *Basilius*ban valamivel nagyobb a *Chronicában* tapasztaltnál. Az összerjedelem alapján a mintegy hatodnyi *Basilius*ban arányosan mindössze másfél század mm-nyi (0,159 mm) csökkenés lett volna várható, a mért 0,260 mm-rel szemben.

Hess két kiadványának sormérete között következetesnek vélt eltérés megmagyarázására Fitz széleskörűen tájékozódott, amelynek eredményeit össze is foglalta.²⁰ A Fitz által megkérdezett szakértők véleménye szerint a számításba vehető tényezők, amelyek a két budai őnyomtatvány között a sortávolságban mutatkozó eltérés, de a kötetben belül észlelt méretcsökkenésre is magyarázatul szolgálhatnak, a következők lehetnek: a papír eltérő viselkedése, a térsző igénybevétele, a betűöntés termotechnikájából eredő egyenetlenség, lereszelés és végül az újraöntés. Miután Fitz kizárta az első négy lehetőséget, végül is az ő számára egyedül elfogadható újraöntés mellett döntött.²¹ Hess kiadványainak a fentiekben történt kiértékelése azonban merőben más kiindulópontul szolgál a méretkülönbség megmagyarázásához, mint Fitz „mindig 111 mm-es *Chronica* és mindig 109 mm-es *Basilius*” álláspontja. Újra szemügyre kell tehát venni a fentiekben felsorolt lehetőségeket a méretváltozás megmagyarázására.

Különválasztva immár egyrészt a két kiadvány, másrészt az egy-egy nyomtatványon belül észlelhető méreteltérést, elsőként kerüljön megvizsgálásra a *Chronica* vége és a *Basilius* eleje között észlelhető több mint egy mm-nyi (1,153 mm), vagyis kb. egy százalékos sorméretkülönbség. Ez volt tehát az a probléma, amely Fitzet a betűk átöntésének feltételezésére készítette. Elméletileg a fenti méretcsökkenés

¹⁹ Magyar Könyvszemle 1974. 2. — Ezzel meghaladtá váltak a korábbi írásomban a *Basilius* sortávolságára vonatkozó mérések, valamint az ebből levont következtetések egy része. — Magyar Könyvszemle 1973. 139—140.

²⁰ FITZ, Hess 188—190. — Kivonatossan megismételve: Magyar Könyvszemle 1974. 1—2.

²¹ Ugyanerre a következtetésre jutott Soltészné is. — Magyar Könyvszemle 1974. 1—4.

alapján arra a következtetésre is lehetne jutni, hogy Hess a *Chronica* elkészítését követően egy további, a *Chronicánál* — ahol is annak eleje és vége között 1,054 mm átlagkülönbség észlelhető — valamivel nagyobb terjedelmű kiadványt állított elő. Ennek elkészítése során azután a sorméret fokozatosan elérte a *Basilius* elején mértet. Az így elvben kikövetkeztetett budai nyomtatványból pedig egyetlen példány sem maradt fenn. Számításba vehető még a *Basiliusnak* a *Chronicában* található eltérő vízjele alapján a némileg más minőségű papír elütő viselkedése is. Azonban a megoldást inkább máshol kell keresni. A differenciára ugyanis a nyomtatáshoz megnedvesített papírnak a száradás során bekövetkezett zsugorodása ad magyarázatot, vagyis a fentiekben a Fitz által számba vett lehetőségek közül egy egészen más csoport. Az ilyen összehúzódság mértéke a tapasztalat alapján általában egy százalék körül van, amely csak rendkívüli esetekben növekedhet még valamivel. A méretcsökkenés iránya pedig — és ebben az esetben éppen ez a legfontosabb — zömmel a papír merítésére használt szita egymástól viszonylag távolabb fekvő, ún. merevítőre merőleges.²² A merítő szitának ezek a rézdrótból kialakított tartószálai, amelyeknek nyoma vízjel alakjában a papíron ma is jól látható, a fekvő téglalap alakú papíríven mindig függőleges irányban helyezkednek el. A szárítás során bekövetkezett zsugorodás tehát többségében egy irányban, éspedig vízszintesen hatott. Ez a fólió formátumú *Chronica* esetében, a papírnak ez az összehúzódsága a sorméretre szinte semmi hatással sem volt, hiszen az összehúzódság elsősorban a sorokkal párhuzamosan érvényesült. A negyedréti alakú *Basiliusban* a helyzet ezzel szemben pontosan fordított. A papír rövidülésének iránya ebben a kiadványban — a hajtogatás következtében — az előzőre merőlegesen, vagyis függőlegesen hatott. Ez vezette azután a szakirodalomban eddig olyan sok gondot okozott sorméretcsökkenéshez. Tehát a Hess két kiadványa közötti formátumkülönbség (fólió és negyedréti) a magyarázata az azonos betűöntvényekkel szedett két budai őnyomtatvány sortávolsága között húsz soronként mutatkozó jó egy mm-nyi méretkülönbségnek.

Az előbbieken körvonalazott és a negyedréti formátumú kiadványok sorméretében érzékelhető rövidülés általános érvényű, bár erről a körülményről a szakirodalom — eltekintve Gaskellnek a fentiekben hivatkozott egyetlen jegyzetétől, amelyből ez is csupán csak kikövetkeztethető — nem emlékezik meg. Pedig ez a régi nyomtatványok betűtípusainak kutatásával kapcsolatban fontos gyakorlati szempont. Haebler egyedül arra hívta fel a figyelmet, hogy különböző eredetű papírok esetében a nyomtatás előtti megnedvesítés kiszáradása korlátozott méretváltozáshoz vezethet.²³ Ennek az a következménye, hogy a merőben eltérő vízjelű, tehát heterogén forrásokból származó papírból álló kötetben belül ugyanannak a betűtípusnak húszsor-mérete kb. egy százaléknyi szóródást mutathat.

A fólió, ill. a nyolcadréti formátumú kiadványokban lényegében az eredeti sortávolság, vagyis a betűöntvény hasábjának magassága mérhető az említett kb. plusz-mínusz egy százaléknyi eltéréssel, amennyiben a kiadvány papírívei nem azonos malomból származnak. A negyedréti alakú nyomtatványokban ez a szóródás

²² GASKELL, Philip: *A New Introduction to Bibliography*. Oxford (1974). 13.

²³ HAEBLER, Konrad: *Typenrepertorium der Wiegendrucke*. I. Halle a. S. 1905. XII.

természetesen ugyanígy megtalálható, de — ugyanazon betűtípus esetében — a mért értékek a fólióban tapasztaltnál kb. egy százalékkal alacsonyabbak.

A Hess-féle két kiadvány között mért különbségnek a fentiekben kifejtett szempont szerinti méretváltozása ellenőrzéséhez a budai nyomdász korábbi tevékenysége színhelyén, vagyis Rómában és az ő idejében, vagyis 1470 tájt Ulrich Han műhelyében, ennek 113 mm-rel jelölt betűtípusával előállított fólió és negyedrétt alakú két kiadványa látszott a legalkalmasabbnak. Az igen vegyes vízjellet mutató kötetek közül a fólióban²⁴ a húsz sor mérete 113—115 mm között ingadozik, míg a negyedrétnél²⁵ ugyanez 110 1/2—112 mm. A különböző eredetű papír miatt ugyan szóródást mutató mérési eredmények tehát egyértelműen elkülönülnek a fólió és a negyedrétt között: a negyedréttben ez mindig kb. egy százalékkal kisebb.

A fentiekben körvonalazott megállapítás érvényesíthető a *Chronica* és a *Basiliius* közötti időrend megállapításához is. A fentiek alapján bizonyosnak látszik, hogy a *Basiliius* — a szakirodalomban már korábban megszilárdult álláspontnak megfelelően²⁶ a *Chronica* után készült. Nem valószínű ugyanis, hogy a nedvesen nyomott kiadvány sorméretének csökkenése a fentiekben említett és a két kiadvány méretét pontosan elválasztó egy százaléknál jóval több lett volna. Amennyiben ugyanis a *Basiliius* készült volna el elsőként, akkor Hess betűi eredeti méretében húsz soronként meg kellett volna haladnia a 113 mm-t. Leszámítva ebből a negyedrétt formátumú kiadványokban mutatkozó kb. egy százaléknyi papírzsugorodást és magában a nyomtatványban mért mintegy negyed mm-nyi méretcsökkenést, csakis ebben az esetben lehetne eljutni a *Chronica* elején mért több mint 111,5 mm-es mérethez.²⁷ Ezzel szemben a *Basiliius*ban a legnagyobb sortávolság 109,5 mm, aminél a 113 mm nem kevesebb, mint 3,5 mm-rel nagyobb. A *Basiliius* korábbi megjelentetése esetén a papírnak tehát több, mint három százalékos összehúzódnását kellene feltételezni, aminek a szakirodalom²⁸ azonban egyértelműen ellene mond.

A Hess két kiadványa között a sormagasság méreteltérésében észlelhető különbségről áttérve immár a betűöntvény magasságának mind a *Chronicában*, mind a *Basiliius*ban észlelhető fokozatos, de egyértelmű csökkenésére, magyarázatképpen itt is a Fitz által felsorolt öt szempont jöhet számításba.

A papír nyomtatás előtti megnedvesítése különböző eredetű alapanyag esetében korlátozott méretváltozáshoz vezethet, amint ez a fentiekben már megtárgyalásra került. Azonban Hess mindkét kiadványa összes példányának valamennyi levélpárja, azaz íve, ugyanabban a malomban előállított papírra készült.²⁹ Hasonló módon kizárható a sorok közé helyezett ún. térső használata, hiszen ilyen kisméretű emelésnek (Durchschuss), ami egy-egy sor magasságát a mm töredékével növeli csupán, semmi értelme sincs, de technikailag is szinte megoldhatatlan. A betűöntés termotechnikájával ugyan magyarázható lenne az öntvények méretének bizonyos fokú egyenetlensége, de a rendszeresen csökkenő sormagasság semmi esetre sem.

²⁴ Plutarchus — H 13125 — Bp. MTA Könyvtára Inc. 800.

²⁵ Justinus — H 9646 Bp. MTA Könyvtára Inc. 415.

²⁶ FITZ, Hess 132. RMNy 1. *Magyar Könyvszemle* 1974. 11.

²⁷ 113.000 - 1.130 = 111.870 - 0.260 = 111.610.

²⁸ Gaskell i. h. — ld. 22. jegyzet.

²⁹ FITZ, Hess 87.

Átöntés esetében a méretváltozás egyszeri és következetesen állandó, így ez sehogyan sem szolgálhat magyarázatul a fokozatos és kisméretű, de ugyanakkor rendszeres méretcsökkenésre.

Egyedül a betűk csiszolása az, amely a Fitz által felvetett öt szempont közül megoldást nyújthat a betűk méretének lassú csökkenésére. Ha ezt ugyanis a szedés során igénybe vett öntvényeken végezték, ezek visszaosztásukat követően újra meg újra szedésre, ill. ismételt csiszolásra kerülhettek. Ebben az esetben bekövetkezhetett a betűállomány lassú méretapadása.³⁰ Ennek a magyarázatnak azonban ellentmondani látszik az a fentiekben tett megállapítás, hogy a csökkenésnél is jóval kisebb mértékben ugyan, de a *Chronica*n belül átmeneti és igen kisfokú méretnövekedés is tapasztalható. A szedéssel párhuzamos csiszolás mérséklése, ill. átmeneti felfüggesztése azonban pontosan erre az eredményre kell hogy vezessen. Azok a betűk ugyanis, amelyeket több lappal korábbi szedésnél használtak utójára, szükségszerűen valamivel nagyobbak, mint amelyeket legutóbb és erősebben megcsiszoltak.

Ennek a feltételezésnek fényében vizsgálva a *Chronica* mérésénél kialakított 13 csoport méreteit, az alábbi következtetésre lehet jutni. Jelentősebb méretcsökkenés a 2. és a 3. csoport között észlelhető, ami arra utal, hogy a reszelést nem azonnal kezdték, ill. a szedés többségében még használatlan betűkkel történt. A 6. részletben végzett erőteljes csiszolást követően csökkentették ennek intenzitását. Ez azután azzal járt, hogy a 7. részletben átmenetileg kissé megnőtt a sorok közötti távolság, hogy azt követően immár csak lassabban mérséklődjék a 10. részletig. Ekkor — úgy tűnik — egy ideig csak igen kis mértékben végezték ezt a beavatkozást. Ebből adódhatott a betűknek a 11. részletben tapasztalható átmeneti, bár nagyon kis mértékű növekedése, hogy azután az utolsó részletben a betűmagasság az egész köteten belüli legalacsonyabb átlagot érje el.

A sortávolságnak, vagyis a betűöntvény méretének csökkenése tehát kormeghatározó szerephez jutott Hess kiadványaiban: minél korábban készült az, annál nagyobb, ill. a kisebb méret későbbi nyomtatásra utal. Ennek fényében érdemes megvizsgálni a *Chronica* első füzeté első és két utolsó lapján a betűk nagyságát.³⁰ Ezen a három lapon ugyanis a sorok távolsága egyértelműen és határozottan kisebb,³¹ mint ami ugyanennek a füzetnek többi lapjain mérhető.³² Ugyanakkor ez a méret viszont megegyezik a kötet végén tapasztalható átlagos sormagassággal.³³ Ez egyértelműen arra utal, hogy az ajánlás, továbbá az első füzet utolsó levele két lapjának szövegét a kiadvány elkészítése végén szedték és nyomtatták.

Szemügyre véve az első nyomtatott lapot (a₂a) a Hess-féle ajánlás szövegével és alatta a *Chronica* incipitjével, fel kell figyelni bizonyos jelekre, amelyek arra utalnak,

³⁰ Érdemes lesz majd egyszer külön is megvizsgálni, hogy a budai műhelyben miért alkalmaztak ilyen szokatlan módszert.

³¹ 110,2—110,4 mm húszsoronként.

³² 111,0—111,5 mm.

³³ Hogy a kötetben belül észlelt és a fentiekben körvonalazott méretcsökkenése a soroknak — szemben a *Chronica* és a *Basilius* között mutatkozó eltéréssel — nem a papír összehúzódásából származik, azt jól bizonyítja az a körülmény, hogy a második levél rektóján több, mint egy mm-rel kisebb a húszsorméret, mint ugyanennek a levélnek verzóján.

hogy az utólagos nyomtatásnak kikövetkeztetése nem megalapozatlanul történt. Az jól ismert, hogy a 16—18. században igen elterjedt volt az a gyakorlat, amely szerint a címlapot és az ajánlást tartalmazó, bevezető füzet(ek)et az egész kiadvány elkészültét követően, utolsóként állították elő. Sok esetben ugyanis csak ekkorra tisztázódott, hogy vajon kit (vagy kiket) sikerült megnyerni a kiadvány költségeinek részbeni vagy teljes fedezésére. Az ajánlást azután természetesen ennek megfelelően kellett szövegezni. Úgy tűnik, ha csak ez nem valami sztereotip, humanista fordulat, hogy valami ilyesféle gondokkal küzdött Hess is. Ő ugyanis amikor arról írt, hogy kinek is ajánlja munkáját, a következőképpen fogalmazott: „diu mecum ipse voluntarem”, vagyis: magamban hosszasan töprengtem.³⁴

De más jelekből is arra lehet következtetni, hogy az első hazai nyomdász a kötet elejét másképpen tervezte, mint amilyen formában ez fennmaradt. A második levél verzóján, amint erre a szakirodalomban többen is felfigyeltek,³⁵ a *Chronica* szövege a „Porro”, azaz „továbbá” szóval és a vízözönnel kezdődik, aminek alapján bizonyos előzményeket vár az ember. Ráadásul ezt a lapot logikusan az incipit-soroknak kellett volna bevezetnie. Mindebből arra lehet gondolni, hogy Hess a második levél rektójára nem csupán az incipitet szánta, de a *Chronica* bevezető sorait is, azután elvezettek volna a teremtéstől a vízözönig. A külföldről jött nyomdász úgy vélhette, hogy a *Chronica* szedéséhez számára rendelkezésre álló kézirat eleje hiányos. Ezért azt remélhette, hogy a nyomtatás folyamán majd sikerül olyan másolathoz jutnia, amely a hiányolt, legelső részt is tartalmazza.

A betűöntvények méretének tanúsága alapján az első levéllel összefüggő és az egész kiadvány 12. levele mindkét lapjának szövegét is utólag, feltehetően az ajánlással egyidejűleg nyomták. Már az a körülmény is gondot okoz, hogy vajon miért áll az első füzet kivételesen hat levélpárból, amíg a következők — az akkori szokásnak és a korai nyomdászygyakorlatnak megfelelően — csak ötből. Fitz a magyarázatot az első szedésrészlet befejezésének kényszerében látta.³⁶ A szedésrészletek teóriáját azonban időközben el kellett ejteni, és helyette a probléma megoldásának az látszott, hogy Hess az első füzet középső levélpárjának elkészítését követően jutott csak arra az elhatározásra, hogy kiadványának élére egy azt védő üres levelet helyezzen. Az ehhez szükséges levélpár növelte azután ezek számát az első füzetben ötről hatra.³⁷ Ehhez most még azt a szempontot is hozzá lehet fűzni, hogy a védőlevél helyett — vagy legalábbis annak funkcióját megosztva — az ajánlás szövege elhelyezésének új szempontja merülhetett fel a budai nyomdásznál az első füzet második felének előállításakor. A verzón „Porro” szóval kezdődő szöveg előtt üresen hagyott lapot ugyanis — amint erről fentebb már szó esett — a várt, kiegészítő, bevezető résznek szánta.

A 12. levéllel összefüggő, vele párt alkotó és ma üres, első levél egyedül a *Chronica* prágai példányában maradt csak meg.³⁸ Véltető, hogy ez az első levél eredetileg

³⁴ *Chronica Hungarorum*. Bp. 1973. 5.

³⁵ Így pl. Soltész Zoltánné — Basilius: a költők olvasásáról. Bp. 1978. 102.

³⁶ Fitz, Hess 96.

³⁷ *Magyar Könyvszemle* 1973. 144—145.

³⁸ A GW 6686 leírása még bizonytalan volt, hogy mi is lehetett ezen az első levélen, azonban a RMNy 2 már üresként tartotta számon.

nyomatott szöveget tartalmazott. Az előbbi feltételezésre visszatérve, amelynek értelmében a 2. levél rektójára az incipitet és a krónikának a vízözön előtti részét szánta a nyomdász, az ajánlás ebben az esetben az első levélre kerülhetett. Éppen ezzel az első levélre nyomtatott dedikációval támadhatott Hessnek problémája. Elképzelhető, hogy ennek szövege valamilyen magasabb rangú személynek szólhatott, mert a „hosszas töprengés” kifejezés a ma ismert ajánlás címzettjéhez aligha lehetett hízelgő, és a ma ismert dedikáció feltehetően szükségmegoldás-jellegét volt hivatott álcázni. A budai nyomdásznak az eredetileg kiszemelt személy támogatásával kapcsolatos reményei ezek szerint füstbe mehettek. Mindezek után arra kényszerült, hogy ezt az immár makulatúrának minősülő első levelet eltávolítsa a kiadvány éléről, amely levélpárt alkotott a korábban már kinyomtatott 12. levéllel.

Az 1. és a 12. levélből álló levélpár utólagos kinyomtatásának feltételezése a fentiekben mindenekelőtt a betűöntvénynek a környezeténél kisebb méretére támaszkodott. Ezt így kikövetkeztetett, nem mindennapi eljárást azonban a papír is pontosan megerősíti. A *Chronica*-ban a vízjel minden példány minden ívében körbe zárt mérleg képét mutatja, a tetején nyolcas alakú jellel mégpedig vagy csillaggal, vagy pedig enélkül.³⁹ Az 1. és 12. levélből álló papírívben csillag nélkül látható a mérleg. Ilyen papír a kiadványban különben csak a harmadik füzetben (c_3 — c_8 levélpárban) tűnik fel először, hogy azután a kötet második felében uralkodóvá válják.

De nem csupán a betűöntvény mérete és a vízjel támasztja alá a 12. levél szövegének utólagos nyomtatását, hanem az ortográfiai vizsgálat alapján is ugyanerre a megállapításra kellett jutni. A *Chronica* különböző része eltérő arányokat mutat a pont és a kettőspont alkalmazásában. A szöveg első lapján (a_2b) 36 ponttal szemben mindössze 10 kettőspont áll, vagyis az arány 1 : 3.6 a pont javára. A további füzetekben ez a szám ezt követően fokozatosan csökken, hogy a negyedik füzet elejétől már némelyik lapon a kettőspont kerüljön némi túlsúlyra.⁴⁰ Összesítve azonban ugyanennek a füzetnek első felében még mindig a pont vezet a kettősponttal szemben.⁴¹ Az utolsó három füzet tíz-tíz lapját számolva azután már véglegesen a kettősponté lesz a többség.⁴²

Szemügyre véve ezek után az utólag szedett 12. levél két lapját, ott a következők figyelhetők meg. A rektón 31 ponttal szemben 19 kettőspont található, ami 1 : 1.6 arány a pont javára, míg a verzón visszájára fordul a helyzet, mert itt 23 kettőspont mellett 19 pont foglal csak helyet, vagyis az arány 1 : 1.2 immár a kettőspont javára. Különösen kirívó ez a változás, ha az ember a folyamatos szövegnek e két lapot megelőző, ill. az azt követő lapján végzi el ugyanezt a számlálást: a 11b lapon 1 : 2.7,⁴³ a 13a lapon pedig 1 : 2.2⁴⁴ az arány mindkét esetben a pont javára. A 12. levél

³⁹ FITZ, Hess 84—85.

⁴⁰ Pl. d_1a 23—20.

⁴¹ A d_1a — d_8b : 290—176, vagyis az arány 1 : 1.6.

⁴² Az e_1a — e_8b : 238—201 = 1 : 1.2, f_1a — f_8b : 246—176 = 1 : 1.4, g_1b — g_8a : 201—180 = 1 : 1.1.

⁴³ 35—13.

⁴⁴ 31—14.

tehát nem csupán betűméretében és papírja vízjelében üt el környezetétől, hanem e helyesírási sajátosság tekintetében is.

Érdemes a központosítást a két, utólag szedett lapon részleteiben is megvizsgálni. A laponként 33 soros szöveget három egyenlő, 11-11 sorból álló részletre bontva kiderül, hogy a rektó elején az arány 1 : 1.2 a pont javára,⁴⁵ majd ez az arányszám csökken, hogy a verzó középső harmadában kiegyenlítetté válják.⁴⁶ A verzó utolsó harmadában azután a kettőspont 1 : 1.8 arányban⁴⁷ jelentős többségbe kerül.

A kettőspont mai szemmel nézve meglepően sűrű használatának magyarázata az, hogy Hess és több más kortársa betűszekrényében nem volt található vessző, így e helyett alkalmazták sokszor és sok helyen a kettőspontot. A pont és kettőspont aránya két tényezőn múltott: egyrészt milyen volt az interpunkció a szedés alapjául szolgáló szövegben, másrészt mi volt e tekintetben a szedő egyéni szokása. Úgy tűnik, hogy a *Chronica* kézírata ritkábban alkalmazta a kettőspontot (vagy a vesszőt), míg a szedő inkább ennek gyakoribb alkalmazását kedvelte. Munkájában eleinte ebben a vonatkozásban is gondosabban követhette a kéziratot, ennek tudható be a pont túlsúlya a *Chronica* első részében. Idővel és fokozatosan egyre inkább engedhetett a minta szigorú követésétől, így saját gyakorlata a kettőspont sűrűbb szedésével fokozatosan előtérbe került.

A fenti, szövegkörnyezetétől merőben eltérő és a két lapon belül is lényeges változást mutató jelenség is azzal magyarázható, hogy a 12. levél szövegét a *Chronica* munkálatainak vége felé szedték újra, amihez is kéziratként nyilván a korábban kinyomtatott és utólag makulatúrává minősített levél szolgált. A sorok beosztását abból pontosan át lehetett venni, hogy azután ez a 13. lap elejétől a már régen készen álló szöveghez probléma mentesen csatlakozzék. A korábbi nyomtatványon feltehetően a pont volt végig túlsúlyban, amint ez a kötet első felére általában jellemző. A szedő megismételt munkája során eleinte a központosítás terén is szorosabban követte a korábban kinyomtatott szöveget, majd ettől — nyilván tudat alatt — fokozatosan eltávolodott, ami által egyre inkább közeledett a *Chronica* második felére kialakult és a kettőspont túlsúlyával jellemezhető szokáshoz. Vagyis ezen a két utólag újraszedett lapon gyorsan lezajlott az interpunkciók gyakorlatában ugyanaz a változás, ami lassabban az egész könyvben megfigyelhető.

A sortávolságnak a nyomtatás időrendjét meghatározó szerepének feltételezése a különböző (vízjel, helyesírás) irányú vizsgálódásokkal a fentiekben tehát határozott megerősítést nyert, így az a hipotézis szintjéről immár a megállapítására emelhető, amelyre azután a továbbiakban már támaszkodni is lehet.

A betűöntvények tanúsága szerint ugyancsak a *Chronica* elkészülte végén szedett ajánlásban (a₂a) a fentiekben vizsgált szedési sajátosság merőben másképpen alakult. Itt természetesen nem áll rendelkezésre valamilyen, már korábban kinyomtatott szöveg, amely befolyásolhatta volna a szedőt a központosítás kérdésében, hiszen ennek kéziratát maga Hess készítette, aki azt fogalmazta. Ezen a lapon a 33 kettősponttal szemben mindössze 9 pont található, ami 1 : 3.7 arány a

⁴⁵ 11—9.

⁴⁶ Ezekben a sorokban hat pont és ugyanennyi kettőspont áll.

⁴⁷ 11—6.

kettőspont javára. Ez a szám tehát igen jelentősen eltér a *Chronica* többi részében tapasztalhatótól, ahol is — amint erről az előzőekben már szó esett — a kettőspont túlsúlya a másfelet soha nem haladta meg. Az ajánlásban viszont ennek egyszerre és hirtelen a többszöröse tapasztalható. Ez a gyakorlat azonban mégsem idegen az első hazai nyomdától, hiszen a *Basiliusban* a kettőspont 1 : 3.9 arányú túlsúlya a ponttal szemben ehhez igen közeláll.⁴⁸ Mindezek alapján immár ez esetben is több oldalról is megerősítve kell látni azt a véleményt, amely szerint Hess ajánlását a *Chronica* elkészültét követően szedték ki, majd nyomtatták rá a korábban már kinyomtatott ívnek üresen hagyott lapjára (a₂a).⁴⁹

A *Chronicának* korábban a második levél rektójára szánt bevezetéséről a külföldi tipográfus a nyomtatás ideje során némi tájékozódás után megállapíthatta, hogy ilyet nem tud találni a magyarok történetéről szóló kéziratok között. Az általa kinyomtatott változat ugyanez a 14. században összeállított krónikának abba a csoportjába tartozik, amelynek ma ismert összes tagja az említett „Porro” szóval kezdődik.⁵⁰ Könnyen elképzelhető, hogy ugyanez volt a helyzet már Hess idejében is, de még az sem zárható ki, hogy a hiányolt, bevezető rész ebben a szövegcsoporthoz sohasem készült el. A budai nyomdász „hosszas töprengés” után az immár László, budai prépostnak, vagyis Kárainak szóló ajánlását erre az addig üresen hagyott lapra állította elő, hozzáfűzve az incipitsorokat. Mindez betöltötte a második levél korábban szabadon maradt első lapját.^{50a} Hess ajánlása terjedelmét nyilván úgy szabta meg saját maga számára, hogy a laponkénti 33 sorban minden pontosan kiférjen.

Miután megerősítést nyert, hogy a Kárainak szóló ajánlást és az első füzet utolsó levelének mindkét lapját a kiadvány végének elkészülte idején nyomtatták, még valószínűbbnek tűnik a már említett feltételezés, hogy az első levélen eredetileg egy

⁴⁸ E mű helyesírását is bizonyosan erősen befolyásolta a szedés alapjául szolgáló kézirat, vagy talán nyomtatvány.

⁴⁹ Ennek kapcsán akaratlanul is felmerül az emberben a gondolat, hogy amennyiben Budán a szedő gyakorlata a kettőspontra hajlott és a Hess által eredetileg kézzel írt szövegre is ez a jellemző, úgy vajon nem ő maga végezte ezt a fontos munkát műhelyében?

⁵⁰ *Scriptores rerum Hungaricarum. I.* Bp. 1937. 239—243. — A második rész élén (a₁₀a) — a hunok után immár a magyarok történetével — ugyanez a „Porro” szó áll.

^{50a} Lényegében ugyanerre a megállapításra jutott Fitz is (Fitz, Hess 110), aki szerint Hess az ajánlását a *Chronica* kinyomtatását, vagyis a kolofonban közölt pünkösöd előestéjét, azaz 1473. június 5-ét követően írta, majd nyomtatta ki. Erre a következtetésre az előző végén olvasható „cui meam primam in hoc sedulitatem pluribus diebus lucubritatem dirigerem” mondat alapján jutott. Ebből ugyanis a „pluribus diebus” szavakat — Fraknoi Vilmos nyomán (*Karai László budai prépost, a könyvnyomtatás meghonosítója Magyarországon*. Bp. 1898. 14. — Budai Krónika. Bp. 1900. 10.) „néhány nap előtt befejezett” szöveggel fordította (Fitz, Hess 82.). — Azonban az idézett latin fordulat alatt ebben a mondatban sokkal inkább „sok-sok napon keresztül” értendő, ahogy ezt Horváth János (*Chronica Hungarorum*. Bp. 1973. 5.), vagy pedig „hosszú ideig”, amint Gerics József (*A könyv és könyvtár a magyar társadalom életében az államalapítástól 1849-ig*. Összeállította Kovács Máté. Bp. 1963. 141.), ill. „sok napokon át”, ahogy Varjas Béla (*Tanulmányok a lengyel-magyar irodalmi kapcsolatok köréből*. Bp. 1969. 82.) fordította. Fitz eme következtetésének alaptalan voltá azonban nem gyengíti a fentiekben több oldalról is megerősített megállapítást, amely szerint ajánlását Hess az egész kötet kinyomtatása vége során állította elő.

jelentős személynek szóló ajánlás állhatott. A neki szóló írás eltávolítása — az első füzet már elkészült külső levélpárja összes példányának megsemmisítésével és az ezzel összefüggő levél szövegének újraszédésével — meglehetősen komoly anyagi következményeivel súlyos okot sejtet. Az több, mint valószínű, hogy az ajánlás címzettjének személye lehetett az, aki miatt Hess mindennek vállalására kényszerült, különben aligha vállalta volna ezt a költséges és fáradságos többletmunkát.

Végiggondolva a *Chronica* megjelenését megelőző évek hazai történelmét, rögtön szembeötlik a Mátyás elleni összeesküvés ügye, amelynek élén a magyarországi humanisták vezető személyisége, Vitéz János, esztergomi primás állott.⁵¹ Joggal feltételezhető, hogy Kárai 1470/71 fordulóján tett római látogatása során, amikor is Hess Magyarországon történő nyomdaalapításra biztatta, a számításba vehető mecénások között elsőként említhette Vitézt. Mátyás királynak a könyvek iránti érdeklődése ezekben az években még nem kristályosodott ki olyan határozottan, mint néhány évvel később.⁵² Aligha kétséges tehát, hogy a hazánkba érkező idegen nyomdász nyomban kereshette a kapcsolatfelvételének lehetőségét a primással. Köztudott, hogy Vitéz nagy könyvgyűjtő is volt,⁵³ akinek birtokában a magyarok történetéről több kötet volt található.⁵⁴

Elképzelhető, hogy Hess a *Chronica* kéziratát is az esztergomi érsektől kapta, aki feltehetően attól sem zárkózott el, hogy a megjelentetés költségeihez hozzájáruljon. Ez esetben a nyomdásznak szinte kötelessége volt a mecénásnak szóló ajánlással kezdeni a kötetet. Feltehető tehát, hogy ilyen jellegű szöveget nyomott az első levélre. Azonban Mátyás egykori nevelőjével és rokonával, aki 1471 tavaszától a királlyal szemben a lengyel trónkövetelőt támogatta, roppant eréllyel számolt le. Ennek során még fogságba is vettette Visegrádon a primást 1472 február—márciusában, mígnem április elsején egyezséget kötött vele.⁵⁵ Ezt követően Vitéz háziórizetnek megfelelő körülmények között élt esztergomi palotájában a hamarosan, 1472. augusztus 9-én bekövetkezett haláláig.⁵⁶

Mindezek alapján tehát meglehetősen valószínűnek tűnik, hogy Hess a Vitéznek szóló ajánlását távolította el a *Chronica* éléről.⁵⁷ Ehhez el kellett dobnia a már kinyomtatott első füzet teljes első ívét, vagyis az 1. és 12. levelet. Ennek második, ma ismert változatához újraszédte a 12. levél szövegét, az első levelet viszont most már egészen üresen hagyta, és az immár Kárainak szóló „pót”-ajánlását a második levélnek a megszerezhetetlennek bizonyult bevezetőrész céljára korábban üresen hagyott rektójára nyomtatta a kiadvány elkészülte idején.

⁵¹ Századok és tanulmányok. III. [Bp. 1945] 39–48.

⁵² CSAPODI Csaba: *The Corvinian Library. History and Stock*. Bp. 1973. 45.

⁵³ *Gutenberg Jahrbuch* 1973. 441–447.

⁵⁴ CSAPODI—GÁRDONYI Klára: *Die Bibliothek des Johannes Vitéz*. Bp. 1984. 92.

⁵⁵ HUSZTI József: *Janus Pannonius*. Pécs 1931. 282.

⁵⁶ FRAKNÓI Vilmos: *Vitéz János esztergomi érsek élete*. Bp. 1879. 225.

⁵⁷ Az erre vonatkozó és a fentiekben kifejtett gondolat sor pontosan összecseng Soltésznének az első hazai nyomda alapítását indokló elképzeléseivel (BASILIUS MAGNUS: *A költő olvasásáról*. Bp. 1978. 129–136.). Szerinte ugyanis Hess-t az Academia Istropolitana támogatására hívták meg Rómából. Ennek a pozsonyi egyetemnek vezető szelleme és kancellárja pedig éppen Vitéz volt, akitől származhatott az első magyarországi tipográfia létrehozatalának gondolata.

GEDEON BORSA

**Lettergröße in den Hess'schen Druckwerken und
die aus davon ziehbaren Folgerungen**

Aufgrund der Untersuchungen, welche Verfasser an den von Andreas Hess, dem ersten ungarischen Drucker veröffentlichten Druckwerken, der *Chronica* (1473) und dem *Basilius* unternahm, kommt er zu wichtigen Schlußfolgerungen bezüglich gewisser chronologischer Fragen und der Geschichte der Widmung der *Chronica*. Mit Hilfe der „zwanzig Zeilen-Abmessung“ untersuchte Verfasser mehrere Exemplare der beiden Druckwerke und stellte fest, daß Größenunterschiede nicht nur zwischen diesen beiden, sondern innerhalb der *Chronica* selbst bestehen. Kennzeichnend ist die Verminderung der Lettergröße. Die einzig mögliche Erklärung dafür ist die wiederholte Abschleifung der Buchstaben. So hat der Abstand der Zeilen in den Hess'schen Druckwerken eine zeitbestimmende Rolle: Je früher das Werk entstanden ist, desto größer ist der Zeilenabstand. Auf diese Weise läßt sich auch feststellen, daß die Widmung der *Chronica* und der Text der zwei letzten Blätter des ersten Heftes nach der Fertigstellung des Werkes gesetzt und gedruckt wurde. Der nachträgliche Druck des aus Blatt 1. und 12. bestehenden Bogens wird auch durch Papier- und Rechtschreibung-Untersuchungen bestätigt. Es darf angenommen werden, daß Hess auf den ersten Bogen ursprünglich eine an János Vitéz, den Erzbischof von Esztergom, gerichtete Widmung druckte. Aber da gerade vor Druckjahr der *Chronica* (1473) die vom Erzbischof angezettelte Verschwörung gegen König Mathias aufgedeckt wurde, konnte Hess die ursprüngliche Widmung nicht bestehen lassen, so warf er die Blätter 1. und 12. weg, ließ das Erstere leer, setzte Blatt 12 noch einmal, und druckte die an László Kárai, Probst von Buda geschriebene Widmung auf die ursprünglich leer gelassene Vorderseite des zweiten Blattes.